

ИЕРАРХИК МУНОСАБАТ: ФОНЕМА, МОРФЕМА ВА СЎЗДА ПОҒОНАЛИЛИК

Х. Хайруллаев ¹

Аннотация:

Фонемалар, морфемалар ва сўзлар бири бошқаси учун қурилиш материалидир. Бу борада тилшунослик фани тараққиётининг турли даврларида турлича фикрлар, қарашлар шаклланган бўлиб, мазкур фикр мулоҳазалар фанимиз тараққиётининг бугуни ва эртанги тараққиёти учун ҳам жуда муҳим ҳисобланади. Бугунги кунда тил ва компьютер технологиялари узвийлиги масаласи долзарб бўлиб турганидан келиб чиқилса, масала моҳиятининг дастурий таъминот яратиш учун зарурат ҳисобланган лингвистик таъминот учун тил бирликлари қатъий белгилаш масаласи долзарб экани изоҳ талаб қилмайди. Мақолада тил ва унинг бирликлари иерархияси масаласига алоҳида эътибор қаратилган.

Калит сўзлар: фонема, морфема, сўз, сегмент, тил бирлиги, нутқ бирлиги, функционал фаоллик, тил сатҳи, нутқ сатҳи.

Фонемани тил материалининг сегменти тарзида ўрганиш унинг муайян объект таркибидаги ўрнини аниқлашимиз учун аҳамиятли бўлса ҳам, бу орқали унинг функционал фаоллиги хусусида мулоҳаза юрита олмаймиз. Уни ўзидан катта бирлик сатҳида ўрганганимиздагина функционал қиммат ҳақида фикр билдиришимиз мумкин ва бир пайтнинг ўзида фонемадан катта тил бирликлари морфема ёхуд сўз хусусида ҳам баҳс юрита оламиз [Бенвенист Э.: 131-135].

Шуни ҳам айтиш керакки, баъзи сўзлар борки, улар бир йўла тилнинг уч хил бирлиги талабларига жавоб бера олади. Масалан, у графемасини олайлик. Мазкур элемент фонематик, морфематик ва сўз сатҳларининг ҳар бирининг мучаси вазифасида талқин этилиши мумкин. Бироқ уни морфема деб, ёки сўз деб талқин этганимизда тилнинг кичик сатҳи бирлиги мақоми нейтраллашади деб тушунмаслигимиз керак. Бошқача айтганда, уни морфема тарзида ўрганганимизда фонематик сатҳ бирлиги морфематик сатҳ бирлигининг таркибига кираётгани, у билан поғонали муносабат ташкил этаётгани ўз кучини тўлиқ сақлайди. Шунингдек, у морфематик сатҳ бирлиги сифатида сўз таркибига кираётганида ҳам морфема ва сўз ўртасидаги поғонали муносабат тўлиқ сақланади. Бундай вазиятда фақат шунга эътибор беришимиз керакки, айти пайтда тилнинг фонематик, морфематик ва сўз сатҳлари бирликларининг ифода материали бир хил бўлади, холос.

Муайян тил бирлигини, масалан, сўзни кичик бирликларга сегментлаш шу бирлиكنинг конститутив (ташкил этувчи) унсурлари ҳақида маълумот беради. Конститутив унсурлар, албатта, таҳлил этилаётган бирлик сатҳидан кичик сатҳга тегишли бўлади. Демак, бу жараён сегментланаётган бирлиكنинг формаси хусусида маълумот беради. Шу бирлик таркибида жамланиб унинг таркибий қисмини ташкил этаётган кичик сатҳ бирликлари маъно ифодаси билан боғлиқ бўлади. Бошқача айтганда, муайян бирлиكنинг интегратив хусусияти маъно ифодасини беради. Катта бирлик ичида кичик бирликлар маълум қоидалар (фонетик, грамматик) асосида ўзаро бириколмас экан, бу ўринда интеграция тушунчаси нолга тенг бўлади. Бу ҳақда сўз юритганида Э.Бенвенист Ф.де Соссюрнинг қуйидаги мисолини келтиради: «Белгининг ифодаловчи ва ифодаланувчи жиҳатларини кўп пайтларда гавда ва руҳ қоришувини тақозо этувчи инсон (шахси) билан қиёс қилишадилар. Бироқ бундай қиёс унчалик ўринли эмас. Бунда бирор кимёвий қоришувни мисол келтириш мақсадга мувофиқроқ бўларди. Масалан, кислород ва водород қоришувидан иборат бўлган сувни олайлик. Агар мазкур унсурларни алоҳида оладиган бўлсак, уларнинг бирортаси ҳам сув хусусиятига эга бўлолмайди» [Бенвенист Э.: 137]. Бу, албатта, ўз навбатида, тил бирлигининг интегратив хусусияти ўта муҳим аҳамиятга эга эканлигидан далолат беради.

Тил сатҳлари бири иккинчиси билан узвий боғлиқ бўлса ҳам, уларнинг ҳар бири ўзича бир хил бирликлар макропарадигмасини жамловчи нисбий автоном механизмларни тақозо этади. Бироқ реал қўлланишига кўра мазкур автоном механизмлар бирликлари ўзидан катта автоном механизмлар таркибига кирмоғи лозим. Бу жараёнда улар иккинчи сатҳ учун қурилиш материали ҳамда унинг интегрантлари вазифасини бажаради. Бошқача айтганда, ҳар бир автоном механизм бирлиги ўзидан катта бирлик сатҳида тил бирликлари интеграциясини ташкил этади. Масалан, фонематик сатҳ

¹ Хайруллаев Хуршидjon Зайниевич, филология фанлари доктори, профессор. СамДЧТИ Ўзбек тили, журналистика ва компьютер лингвистикаси кафедраси мудири

бирликлари – фонемалар морфематик сатҳ бирлиги – морфема таркибига кирганда ундан кичик бирликлар интеграциясини ҳосил қилади [Головин Б.Н.:146-147].

Мазкур муносабатларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга эгадир. Агар парадигматик муносабат тил бирликларининг ўзлари тегишли бўлган сатҳ доирасидаги муносабатини тақозо қилса, синтагматик муносабат муайян сатҳ бирликларининг иккинчи сатҳ ичида бир-бири билан боғланишини намоён этади. Бунда шу нарса характерлики, фақат муайян бир сатҳга тегишли бирликларгина муносабатга кириша олади. Масалан, фонема фонема билан, морфема морфема билан ёхуд сўз сўз билан синтагматик боғланиши мумкин. Аммо шуни ҳам айтиш керакки, синтагматик муносабат иерархик муносабатнинг шаклланишига олиб келади. Гап шундаки, фонема фонема билан ёки морфема морфема билан ўз сатҳлари доирасида муносабатга кириша олмайди. Бунинг учун уларга ўзларидан катта сатҳни ташкил этувчи қўлланиш объекти лозим бўлади. Бу эса бир пайтнинг ўзида сатҳлараро муносабатнинг, яъни иерархик муносабатнинг шаклланишига ҳам олиб келади. Демак, синтагматик ва иерархик муносабатлар бир-бири билан узвий боғлиқдир. Зотан, тил бирликлари горизонтал қатор бўйлаб ўзаро боғланган тақдирдагина ўзларидан катта бирлик билан поғонали муносабат ташкил эта олади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, тилнинг ҳар бир сатҳи бирликлари ўзларича алоҳида системани тақозо этади. Уларнинг иерархик муносабат доирасига кириши ва бошқа сатҳ бирликлари билан боғланиши система тушунчасини кенгайтиради ва яхлит тил системаси ҳақида тасаввур ҳосил қилади. Бундай вазият нафақат тил сатҳлари бирликлари муносабатида, балки нутқ сатҳлари бирликлари боғланишида ҳам кузатилади.

Бундай вазиятни ўзбек тилшунослигида ҳам кузатамиз. Бу ҳақда Ҳ.Неъматов ва О.Бозоровлар қуйидагиларни мутлақо тўғри таъкидлайдилар: «Ҳозирги ўзбек тилшунослигида ўзаро диалектик боғлиқ бўлган тил ва нутқ ҳодисаларининг фарқига оид айрим фикрлар баён қилинаётган бўлишига қарамай, ҳозирга қадар бу масалага эътибор етарли эмас. Тил билан нутқни фарқлаб ёндашиш ўзбек тили тадқиқотлари учун асос қилиб олинмаганлиги нутқ товуши ва фонема, фонетик ва фонематик ўзгаришлар, лексема, лексик ва ситуатив номинация, қурилма (моделлари) ва уларнинг юзага чиқиши, луғавий бирликларнинг макро- ва микротекстдаги хусусиятлари, ўзбек тили синтактик сатҳида моҳият ва ҳодиса каби масалаларни атрофлича чуқур тадқиқ этишга тўсқинлик қилмоқда» [Неъматов Ҳ., Бозоров О.: 7-8].

Айни пайтда шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, тилшунослик фани тараққиётининг ҳозирги даврида тил билан нутқнинг узвий боғлиқлиги тўлиқ эътироф этилгани ҳолда, уларни фарқлаб ўрганиш лозим ва зарурлиги ҳам тан олинмоқда. Бунинг далили тарзида нутқ лингвистикасининг, кечикиб бўлса-да, тилшуносликнинг мустақил йўналиши сифатида илмий асосланаётганини кўрсатиш мумкин.

Нутқ лингвистикаси тил лингвистикаси билан узвий боғлиқ бўлиб, у тил бирликларидан катта бирликлар ва уларнинг сатҳларига оид масалалар талқини билан шуғулланади. Таъбир жоиз бўлса, айтиш мумкинки, нутқ лингвистикаси тил лингвистикасининг давомидир. Шу боис, тил ва нутқ бирликлари ва улар тегишли бўлган сатҳлар ўртасидаги поғонали муносабат бири иккинчиси билан боғлиқ ҳолда фаолият кўрсатади. Буни матнни сегментлаш жараёнида ҳам, ёхуд индуктив метод асосида матн шаклланишининг синтезига эътибор берганимизда ҳам бемалол кузатиш мумкин. Демак, тил ва нутқ бирликларини ва сатҳларини фарқлаб ўрганиш тил билан нутқ ўртасидаги узвий боғлиқликни инкор этмайди ва бу мумкин ҳам эмас [Касевич В.Б. :21].

Бироқ В.Б.Касевич гап ва у орқали ифодаланувчи сатҳ ҳам тилга тегишли эканлигини таъкидлайди: «Яхлит ҳолдаги хабар фрагментини тил бирлиги – гапдан кичик бошқа бирликлар билан ифодалаб бўлмайди» [Касевич В.Б.: 21]. Бизнингча, гапнинг хабар ифодасини бериши унинг тил бирлиги мақомида келишини талаб қилмайди, зотан, хабар ифодаси нутқда шаклланади ва унда тил бирликларининг когнитив-коммуникатив вазифалари кесишади.

Дарҳақиқат, нутқ сатҳлари масаласи тилшунослигимизда ҳамон изоҳталаб бўлиб қолмоқда. Лекин тил сатҳлари бобида бундай дея олмаймиз. Чунки тилда қанча бирлик бўлса, унинг сатҳлари сони ҳам шунча бўлмоғи лозим. Нутқ сатҳлари ҳақида эса ҳали бирор қатъий фикр айтилгани йўқ. Чунки нутқ бирликлари масаласи ҳамон мунозарали бўлиб қолмоқда. Шу боис тил ва нутқ сатҳларининг ўрганилиши масалаларини бир-бири билан қиёслаш қийин.

Тилда фонема, морфема ва сўз каби бирликлар асосида фонематик, морфематик ва сўз сатҳлари шаклланиши ҳақида айтиб ўтган эдик. Мазкур сатҳлар ичида сўз сатҳи ўз нуфузига кўра ажралиб туради. Унинг бирликлари воситасида воқеланувчи гап сатҳи эса тилга эмас, балки нутққа тегишлидир. Бироқ В.М.Солнцев бунда фразеологик иборалар ва идиомаларни ҳисобдан ташқари деб билади [Солнцев В.М. :18.].

Бу ҳақда айтилган М.Миртожиевнинг қуйидаги фикри ҳақиқатга яқиндир: «Фразеологизм бирикма ёки гап қолипни бўлганлиги ва у бир луғавий бутунликка айланганлигига қарамай, ўз синтактик

хусусиятларини сақлаб қолади. ...Фразеологизм ҳам луғавий бирлик ҳисобланади. Шунинг учун ҳам уни сўзга тенг қўйиб, гап таркибида бирор бўлак вазифасида келади деб, шу фикр илгари сурилади. Бунда бирикма қолип ва гап қолип фразеологизмлар ҳам назарда тутилади. Бироқ шу ўринда шуни унутмаслик керакки, фразеологизм фақат семантик ҳодисадир. Шу ваздан ҳам у нутқ таркибида семантик қайта бўлинишни юзага келтирса ҳам, синтактик қайта бўлинишни юзага келтирмайди» [Миртожиев М.М. : 187].

Дарҳақиқат, фразеологик ибораларнинг бир тури турғун ҳолдаги сўз бирикмаси саналиши мутлақо семантик нуқтаи назардан аҳамият касб этади. Аммо уларнинг синтактик салмоғида бунинг тескарисини кўрамиз. Фикримиз далилини фразеологик иборалар компонентларининг синтактик муносабатида бемалол кузатиш мумкин. Бу ўринда Ш.Раҳматуллаевнинг қуйидаги мулоҳазасини келтириш мақсадга мувофиқдир: «Ибора таркибини синтактик таҳлил қилиш нутқ бирлигининг таркибини эмас, балки тил бирлигининг таркибини таҳлил қилиш бўлади.

Фразеологик бирликлар ҳақида сўз юритилганда шуни ҳам айтиш лозимки, гап шаклидаги фраземалар, бизнингча, реал қўлланиш шаклини нутқда топади, тилда эса улар абстракт ҳолда мавжуддир. Масалан, *тарвузи қўлтиғидан тушди, юраги ёрилди, ҳафсаласи пир бўлди* ва ҳ.к. каби гап шаклини олган фраземаларнинг тилдаги вариантлари *тарвузи қўлтиғидан тушмоқ, юраги ёрилмоқ, ҳафсаласи пир бўлмоқ* тарзидаги мавҳум (виртуал) маъноли моделларни тақозо этади. Бу эса, ўз навбатида, гап шаклидаги фраземаларнинг нутқ билан узвий алоқаси борлигини кўрсатади. Гап эса нутқда шаклланади.

Шундай қилиб, гапнинг лингвистик мақомини нутқдан айри ҳолда тасаввур этиш қийин эканлигини кўрамиз. Сўз бирикмасини эса, гарчи нутқда шаклланса ҳам, бу билан тенглаштириб бўлмайди. Биринчидан, у мудом ҳосила структурани тақозо этади. Иккинчидан, сўз бирикмаси компонентлари гап таркибида гапнинг ҳам компонентлари саналади. Бундай вазият сўз бирикмасини нутқ бирлиги деб ва шу билан бирга, уни нутқнинг алоҳида сатҳи сифатида ўрганиш учун муаммолар туғдириши шубҳасиздир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

- [1]. Головин Б.Н. Язык // *Общее языкознание*. –М., 1979.
- [2]. Касевич В.Б. Элементы общей лингвистики. –М., 1977.
- [3]. Миртожиев М.М. *Ҳозирги ўзбек адабий тили*.–Тошкент, 2004.
- [4]. Нейматов Ҳ., Бозоров О. *Тил ва нутқ*. – Тошкент, 1993.
- [5]. Солнцев В.М. О понятии уровня языковой системы // *Вопросы языкознания*, 1972, №3. -

С.18.